

**РОЛЯ КНІГІ Ё XVI – ПАЧАТКУ XVII ст.:
ПРАДМЕТ РАСКОШЫ, НОСЬБІТ СЛОВА БОЖАГА
І ТЭКСТ, “У ПЕКЛЕ НАДРУКАВАНЫ”**

П. Д. Бабіна

XVI стагоддзе ў Вялікім Княстве Літоўскім стала часам распаўсюджвання кніг і пашырэння хатніх кнігазбораў. У гэты час цэлая сукупнасць фактараў, такіх як заснаванне кнігадрукавання (яно ў выніку прывяло да з’яўлення феномену масавага чытання), пашырэнне адукацыі ды міжнародных кантактаў (мажлівасць і жаданне вучыцца ды падарожнічаць), а таксама важкія тагачасныя ідэйныя ўплывы – паўплывалі на рост пісьменнасці, фарміраванне кніжнай культуры на ўсходнеславянскіх землях і ўзвышэнне ролі кнігі ва ўсіх колах грамадства – ад магнатэрыі да сялянства.

Пра тагачасную цікавасць да кнігі ў многім можа сведчыць стан тых асобнікаў, якія захаваліся да нашага часу. Найбольш парэпанымі і дайшоўшымі да нас у малой колькасці выглядаюць Псалтыры, па якіх вучыліся грамаце, а таксама гістарычныя творы (Я. Длугаша, М. Кромера, М. Стрыйкоўскага). Ян Караль Хадкевіч піша сыну Ераніму падчас вучобы, каб той вывучаў гісторыю, чытаў гістарычныя творы, «не перашкодзіла б і Кромера». Любілі ў 16 ст. таксама перакладныя сярэднявечныя раманы: «Аповесць пра Трышчана», «Александрыя», «Троя». Іх чыталі дома або ў коле сяброў ці аднадумцаў. Жывы водгук пакідалі і палемічныя выданні. Гэты водгук можна прачытаць праз стагоддзі на палях захаваных да нашага часу тамоў.

Кніжкі, цяжэйшыя для разумення, бывала, ляжалі ні разу не адгорнутыя. Сучаснік пісаў пра гэта: «Паны больш жадаюць купляць сабак, чым кніжкі, якія дзесьці ў шафе ляжаць, і што ў іх напісана – толькі моль ведае» [1, с. 249].

Некаторыя магнаты не мелі часу і мажлівасці шмат чытаць. Але пры жаданні маглі атрымліваць інфармацыю з кніг праз сваіх «бібліятэкараў» – літаратараў, выдаўцоў, іншых інтэлектуалаў, якія мелі права карыстацца для сваіх мэтай магнацкай бібліятэкай.

У афіцыйных дакументах кніга ўзгадваецца найперш як каштоўная рэч: пры яе апісанні заўжды зазначалі знешнія асаблівасці. Маглі не напісаць назву (часта і не пісалі), але занатоўвалі, што абцягнута скурай каляровай (жоўтай, чырвонай) ці, прыкладам, аксамітам – і мае «срэбныя гудзы на аправе» [2, с. 43]. Прычым, у к. XVI ст. кошты друкаванай і рукапіснай кніг розніліся. Так, надрукаваная Біблія каштавала як шабля

або некалькі пар ботаў. Значна танней было купіць або замовіць перапісаную кнігу. Каму не па кішэні была друкаваная кніга, той замаўляў яе рукапісную копію (тое тычылася, напрыклад, кніг Скарыны).

Пра матэрыяльную каштоўнасць кнігі сведчаць таксама праклёны, запісаныя ў ёй і накіраваныя на пакаранне таго, хто кнігу скрадзе або папсуе («Хто гэты Статут украдзе, таму рука па локаць адпадзе») [3, с. 94]. Тым не менш, іх, бывала, і скрадалі разам з іншымі каштоўнымі рэчамі. У актавых кнігах слонімскага гродскага суда ёсць аповед, з якога бачна, як захоўвалі кнігу, якое трапяткое стаўленне да яе было. У 1578 г. злачынцы залезлі да Яна Юндзіла «у свирн... разбивши скрыню великую белую а который дей была скринка малая чырвоная железемь окованая а в той скринце малой чырвоной были привилья короля ... книга библия пры той же скринце чырвоной была...» [4]. А ў актавай кнізе менскага гродскага суда зафіксаваны рэстр спісання рэчаў пана Станіслава Ляпкоўскага, скрадзеных у 1578 г. падданымі са скрыні ў свірне маёнтка Ваўковічы. Сярод іншых рэчаў згадваецца нейкая кніга і арфа [5].

Кнігі маглі стаць і крыніцай жарсцяў ды канфліктаў. Так, у 1646 г. бібліятэка памерлага ноўгарад-северскага судовага пісара Самойла Мужылоўскага стала прадметам судовага працэсу, на яе адначасова прэтэндавалі сваяк нябожчыка Міхайла Мужылоўскі і кіеўскі мітрапаліт Пётр Магіла [6, с. 94].

Асаблівую цікавасць і дыскусіі выклікала палемічная літаратура. Так, вядомы езуіт Пётр Скарга ў прадмове да другога выдання «Пра адзінства царквы Божай» (1590, выйшла са змененай назвай «Пра кіраўніцтва і адзінства царквы Божай») скардзіўся, што «багатая Русь» скупіла і спаліла ўсе асобнікі першага выдання гэтай кнігі [1, с. 238].

Жарсці разгараліся проста на палях кніг. Мноства каментарыяў знаходзім на палях антыўніяцкага «Плача» (1610) М. Сматрыцкага. Адмыслова, каб тэкст дайшоў да адрасата, ён напісаў свой твор па-польску. У кнізе аўтар называе прыхільнікаў уніі невукамі, нахабнікамі, надзвычайнымі грубіянамі, лісліўцамі, удзельнікамі вакханалій, валацугамі-камедыянтамі, святапрадаўцамі... і атрымлівае ад чытачоў-уніятаў на палёх адпаведныя адказы (таксама па-польску): «Аўтар брыдкі схізматык-блюзнерца» і «Гэта кніжка даўно была вартая спалення, толькі не было ката». На іншай кніжцы Сматрыцкага заўвага, што тэкст «укладзены самім Люцыферам і ў пекле надрукаваны» [1, с. 238].

У той жа час нельга адмаўляць, што кніга карысталася велізарнай павагай як носьбіт ведаў і слова Божага. Тагачасная павага да кнігі дайшла да нас праз выказванні і дзеянні яе аматараў. Так, М. К. Радзівіл Сіротка называе кнігі «сваёй вялікай любоўю». Пра Альбрэхта Станіслава Радзівіла захаваліся сведчанні, што ён нават пры пільнай

патрэбе ніколі не адрываў слугу, калі знаходзіў яго пагружанага ў чытанне [1, с. 253].

Можна меркаваць, што менавіта з такім стаўленнем звязана імкненне ўсяляк аздобіць старонкі і ўпрыгожыць вокладку. Гэта падаецца найперш праявай павагі да Бога і з'явай аднаго кшталту з упрыгожваннем цэркваў, іконаў, крыжоў. Багата аздобленая рэлігійная кніга была пачэсным падарункам.

Ужо ў той час некаторыя кнігі адмыслова вырабляліся як «падарункавыя выданні». Прыкладам можа быць малітоўнік, падараваны Альбрэхтам Гаштольдам вялікаму князю Жыгімонту I. Малітоўнік у 1528 г. ілюмінаваў (г. зн. упрыгожыў каляровымі мініяцюрамі) геніяльны кракаўскі мастак Станіслаў Самастшэльнік. У выглядзе аднаго са старцаў, якія прыйшлі пакланіцца дзеве Марыі і Ісусу, ён рэалістычна выявіў Жыгімонта I. У дадзеным выпадку кніга стала не толькі каштоўным падарункам, але таксама паказнікам заможнасці і высокага статусу дароўцы (канцлер А. Гаштольд на той час – найбагацейшы магнат ВКЛ), а таксама знакам павагі і ў пэўнай ступені ўдзячнасці: у 1522 г. вялікі князь дазволіў Гаштольдам прыпяттваць свае дакументы не зялёным воскам, а чырвоным – як каралеўскія асобы [7, с. 53–58].

Іншы прыклад – берасцейскі земскі суддзя Пётр Кахлеўскі ў 1646 г. падарыў тром сваім дочкам па асобніку Берасцейскай Бібліі [8, с. 131].

Дарылі кнігі і манастырам або ахвяравалі на ўратаванне душы. Так, у 1580 г. князь Юрый Алелькавіч падарыў Троіцкаму манастыру ў Слуцку «Чацвераевангелле», ім уласнаручна перапісанае. У гэтым учынку праявіўся напоўніцу вобраз князя-кніжніка, які хвалюецца за ўратаванне сваёй душы не толькі праз ахвяраванне грошай і рэчаў, але цяжкай карпатлівай працай імкнецца дасягнуць Божай любові. У 1575 г. удава Рыгора Хадкевіча падарыла некалькі кніг, у тым ліку выдадзеных у Заблудаве пад патранатам яе мужа, Супрасльскаму манастыру. Хадкевічы заўжды апекаваліся ім – з самага заснавання Аляксандр Хадкевіч ахвяраваў сродкі на набыццё больш за 100 рукапісных кніг [6, с. 15–16].

Роля кнігі як духоўнай і матэрыяльнай каштоўнасці, якую перадавалі ў спадчыну, бачыцца праз тэстаменты (запаветы). Так, запавет 1573 г. Гаўрыла Васілевіча Бокія-Печыхвосцкага згадвае як сваю ўласнасць «Статут полский» (Статут ВКЛ з каментарамі польскіх правазнаўцаў). Гэту і іншыя кнігі Бокій пазычаў «розным особам», таму просіць выканаўцаў тэстаменту сабраць усё «на одно местцо» і зберагаць да паўналецця яго дзяцей. «Книга Статут» згадваецца таксама ігуменам валынскага Дзерманскага манастыра Іаанам Стэфановічам у яго запавеце 1571 г. [9, с. 93, 102].

Кнігі завяшчалі і навучальным установам. Так, М. Радзвіл Чорны ўсе наяўныя экзэмпляры Берасцейскай Бібліі завяшчаў Віленскаму кальвінскаму збору, дзе ён будзе пахаваны, і школе пры ім [8, с. 131].

Віленскаму езуіцкаму калегіуму была перададзена бібліятэка віленскага епіскапа Юрыя Альбінія па яго смерці ў 1570 г. Юрый Альбіній быў аўтарам некалькіх прац па антычнай літаратуры і валодаў вялікім кнігазборам, у якім былі нават аўтары са спісу забароненых кніг. Увогуле, віленскаму калегіуму (а пазней – універсітэту) – было прэстыжна дапамагаць кнігамі. Так вялікі князь Жыгімонт II Аўгуст завяшчаў універсітэту бібліятэку Ягелонаў [6, с. 54–56].

Цягам XVI стагоддзя роля кнігі ў грамадстве ставала ўсё больш разнастайнай. Кніга была адначасова матэрыяльнай каштоўнасцю, гарантыяй дабрабыту дзяцей – і духоўнай каштоўнасцю, крыніцай ведаў, дапаможнікам у зносінах з Богам (праз Біблію, малітоўнікі, іншыя рэлігійныя кнігі). Кнігі былі забаўкай, іх чыталі ў сям’і і сярод сяброў. Істотным момантам было «адкрыццё» свету праз кнігі. Чыталі не толькі творы перакладныя па геаграфіі, гісторыі і астраноміі, але таксама і творы сваіх суайчыннікаў пра падарожжы (напрыклад, «Падарожжа ў Святую зямлю» М. К. Радзівіла Сіроткі). Такім чынам, праз кнігі людзі сталі спазнаваць шматстайнасць свету, адкрылася больш магчымасцяў для фантазіі і творчасці.

І калі раней кніга была цудам, то цягам XVI стагоддзя яна зрабілася рэчаіснасцю – аб’ектам спасціжэння, збірання і любові.

Літаратура

1. *Topolska M. B.* Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku. Wrocław, 1984.
2. *Kawecka-Gryczowa A.* Biblioteka ostatniego Jagiellona. Wrocław. 1988.
3. *Лаўрык Ю. М.* Беларускія засцерагальныя надпісы на кнігах у XVI–XVIII стст. // Спадчына. 2003. № 4–5. С. 89–95.
4. НГАБ. Ф. 1737, воп.1, спр. 2. Арк. 427.
5. НГАБ. Ф. 1737, воп.1, спр. 3. Арк. 762–763 адв.
6. *Берёзкіна Н. Ю.* Библиотеки и распространение научных знаний в Беларуси (XVI–XX вв.) / Н. Ю. Берёзкіна; науч. ред.: М. П. Костюк, А. А. Коваленя. Мн., 2011.
7. *Ярашэвіч А. А.* Гаштольды // Спадчына. 1992. № 6. С. 53–58.
8. *Іванова Л.* Берасцейскія старадрукі XVI ст. у кантэксце культурных сувязей ВКЛ і Еўропы // *Silva rerum nova: штудыі ў гонар 70-годдзя Г. Я. Галенчанкі* / Укладальнікі: А. Дзярновіч, А. Семянчук; Вільня–Мінск, 2009. С. 128–132.
9. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002.